Nationaalsocialisme als religie: een historiografisch onderzoek

[1]

Tim Goossens

Studentnummer: 3861376

Onderzoeksseminar III ‘Tolerantie, secularisering, fundamentalisme’

Docent: Dr. J.P.M. Koch

Aantal woorden: 9054

Herziene versie: 27 juni 2014

[1] Documentatiecentrum nationaalsocialisme Keulen, ‘Der Staatsapparat’ (versie 19 mei 2014), http://www.museenkoeln.de/ns-dokumentationszentrum/default.aspx?s=383#!prettyPhoto[13992]/0/ (19 mei 2014).

Inhoudsopgave

Inleiding

> ‘There is a danger in depicting any aspect of Nazism as “normal”. However, the corollary to such an admission is not that Nazism is somehow redeemable, but rather that it is that much closer to us than we dare allow ourselves to believe. The discovery that so many Nazis considered themselves or their movement to be Christian makes us similarly uncomfortable. But the very unpleasantness of this fact makes it all the more important to look it squarely in the face.’[2]

> ‘For these people [those who find satisfaction only in a social, “unspiritual” religion], it would seem, the letter produces the spirit, the symbol creates the reality symbolized. Without the formal act of devotion they are unable to realize the God to whom the worship is addressed; the rite brings God into their minds. In a certain sense the rite for them *is* God; the tangible symbol *is* the spirit.’[3]

Het nationaalsocialisme ontstond een kleine eeuw geleden in een nieuw hervormd Duitsland, de Weimarrepubliek, als een antwoord op de crisis die voortkwam uit de afloop van de Eerste Wereldoorlog. De geschiedenis van het nazisme stelt de historicus voor een ingewikkeld probleem. Enerzijds zijn de feiten onbegrijpelijk – zoals een hoog ontwikkelde samenleving die veranderde in een racistische, genocidale staat. Anderzijds is het uiterst belangrijk om lessen aan dit verleden te verbinden. Het is dus noodzakelijk een heldere interpretatie van het nationaalsocialisme te realiseren. Maar juist deze tweestrijd maakt onderzoek naar nationaalsocialisme zeer lastig.

Zo bestaat er sinds jaar en dag al onenigheid over de meest fundamentele problemen van het interpreteren en het verklaren van nationaalsocialisme. Over dit onderwerp is bijna net zoveel geschreven als dat er verdeeldheid is over de wijze waarop het nazisme zou moeten worden benaderd. De precaire positie van het bestuderen van het nationaalsocialisme komt om de zoveel tijd weer aan het licht. Bijvoorbeeld doordat – in het geval van dit onderzoek – het nationaalsocialisme (mogelijk) adequater kan worden bezien als een religie. In dit onderzoek staat de interpretatie van het nazisme als religie centraal. Deze manier van interpreteren heeft de afgelopen twintig jaar wortel geschoten binnen het historiografische debat over het nationaalsocialisme. Omdat deze interpretatievorm, zeker in verhouding tot eerdere interpretatiemodellen, nog weinig analytisch is doorgrond is de behoefte aan een

[2] R. Steigmann-Gall, *The Holy Reich. Nazi conceptions of Christianity, 1919-1945* (Cambridge 2003) 267.
[3] A. Huxley, *Proper Studies* (Londen 1939) 176-177.

kritische analyse groot. Er zal kort wat worden gezegd over andere historiografische invalshoeken om het nazisme te analyseren zodat duidelijk wordt welke methoden al zijn gebruikt en welke problemen daaraan verbonden zijn. Het leeuwendeel van dit onderzoek zal vooral de recente pogingen van het interpreteren van nationaalsocialisme als (politieke) religie behandelen.

Sinds de vroege jaren ’90 van de twintigste eeuw werd er door historici steeds meer geprobeerd door middel van de theorie van politieke religie een beter inzicht in de legitimiteit van het Italiaanse Fascisme, het Duitse nazisme en het Sovjetbolsjewisme te verkrijgen.[4] Dit type onderzoek leidde uiteindelijk zelfs tot een wetenschappelijk tijdschrift: *Totalitarian Movements and Political Religion*, dat tegenwoordig als *Politics, Religion & Ideology* bekend staat.[5] Aan dit tijdschrift zijn onder anderen historici Michael Burleigh en Emilio Gentile verbonden. Daarom zullen hun werken, naast die van anderen, in beschouwing worden genomen.

Nationaalsocialisme als religie staat in een lange traditie van manieren om het nazisme te benaderen. In dit onderzoek wordt deze nieuwe manier van interpreteren kritisch besproken. Waarom juist deze interpretatie antwoord kan geven op de vragen die inherent aan het nationaalsocialisme verbonden zijn – of minder sterk: nieuwe inzichten en aanvullingen kunnen geven – is een buitengewoon interessant vraagstuk. Daarnaast is dit interpretatiemodel nog matig gewaardeerd. Godsdienstwetenschapper Stanley Stowers en germanist Klaus Vondung hebben een poging daartoe gewaagd en zijn dan ook in dit onderzoek opgenomen.

Omdat dit stuk sterk historiografisch is zullen er verschillende oudere en nieuwere interpretaties van het nazisme worden behandeld: er wordt dus ook gekeken naar de geschiedenis van de geschiedschrijving van dit onderwerp. Het nazisme als ideologie en praktijk kwam op tijdens het interbellum en kwam in 1945 tot een abrupt einde. Hoewel er ook in deze periode is geschreven over het nationaalsocialisme kwam het interpretatiedebat pas na de Tweede Wereldoorlog echt op gang. Het is om deze reden dat ik er voor heb gekozen mijn historiografische schets ook pas hier te laten beginnen. Aangezien de interpretatie van het nazisme als religie centraal staat zal het grootste deel van dit onderzoek vooral de periode na 1990 behandelen.

Om mijn onderzoek in goede banen te leiden heb ik deze scriptie in een aantal hoofdstukken verdeeld. Deze hoofdstukken zullen de rode draad van mijn onderzoek vormen.

---

[4] M. Babík, ‘Nazism as a Secular Religion’, *History and Theory 45* (2006) 377.
[5] Taylor & Francis Online, ‘Politics, Religion & Ideology’ (versie 16 juni 2014), http://www.tandfonline.com/action/aboutThisJournal?journalCode=ftmp21#.U57n-ChAfuc (16 juni 2014).

Ik heb daarbij gekozen om mijn scriptie in twee delen op te splitsen. Het eerste deel zal in het kader staan van de historiografische situatie tot aan de interpretatiewijze van het nationaalsocialisme als religie. In het eerste deel zal allereerst stil worden gestaan bij de problemen die inherent verbonden zijn aan het interpreteren van nazisme. Ook zullen verschillende oudere en nieuwere interpretaties van het nationaalsocialisme worden besproken. Daarbij wordt nationaalsocialisme als religie nog buiten beschouwing gelaten.

De historiografische kenschets zal worden geconstrueerd aan de hand van verschillende auteurs. De Britse historicus Ian Kershaw geeft in zijn boek *The Nazi-Dictatorship. Problems and Perspectives of Interpretation*[6] een overzicht van oude en nieuwe interpretaties van het nationaalsocialisme die hij vervolgens kritisch bespreekt. Daarnaast biedt het artikel over de historiografie van nationaalsocialisme van historica Jane Caplan een solide basis over wat er al geschreven is over de geschiedschrijving van het nationaalsocialisme tot 1997, het jaar waarin het artikel werd gepubliceerd.[7] Met betrekking tot de wijze waarop Duitse historici nationaalsocialisme interpreteerden wordt ook kort *De constructie van het verleden* door geschiedfilosoof Chris Lorenz gebruikt.[8] Gezien zijn geschiedfilosofische achtergrond biedt Lorenz aanvulling op de andere geraadpleegde auteurs.

In het tweede deel van deze scriptie staat nationaalsocialisme als religie centraal. Hierin zullen een aantal prominente concepten worden toegelicht zoals religie, secularisatie en ideologie. Het grootste gedeelte zal echter de, in mijn ogen, meest relevante auteurs en hun ideeën beslaan. Hoewel deze interpretatievorm zich pas betrekkelijk kort in het historiografisch debat heeft gemengd bestaat er al opmerkelijk veel materiaal over. Omdat dit onderwerp zo omvangrijk is heb ik daarom gekozen voor een meer thematische structuur. Binnen dit deel van het onderzoek worden tal van denkers belicht. Omdat het er te veel zijn om allemaal te introduceren zal ik een bondig overzicht van het debat schetsen.

Historicus Micheal Burleigh viel het op dat tijdens de Eerste Wereldoorlog God kennelijk aan elke kant meevocht. Volgens Burleigh leidde dit ertoe dat de naweeën van deze oorlog een enorme impuls gaven aan de toenemende sacralisatie van de politiek.[9] Zo ontstonden er in Duitsland bijvoorbeeld verwachtingen van een leider om het Duitse volk te

---

[6] I. Kershaw, *The Nazi-Dictatorship. Problems and Perspectives of Interpretation* (Londen 2000).
[7] J. Caplan, 'The Historiography of National Socialism', in Michael Bentley (ed.*), Companion to Historiography* (Londen 1997) 534-579.
[8] C. Lorenz, *De constructie van het verleden* (Amsterdam 2008).
[9] M. Burleigh, *Sacred causes: the clash of religion and politics, from the Great War to the War on Terror* (Londen 2007) 7.

verlossen uit de geallieerde gevangenschap.[10] Historicus Renato Moro stelt, in overeenstemming met Burleigh, dat dit verschijnsel en de wetenschappelijke bestudering daarvan een nieuw fenomeen betreft en dat juist daarom onderzoek naar de relatie tussen religie en politiek zo belangrijk is.[11]

Het verschijnsel van sacralisatie van politiek en de politisering van religie is echter niet zo nieuw als Burleigh en Moro aannemen. Al tijdens de Franse Revolutie werden christelijke elementen door politieke elementen vervangen. Zo werd er gesproken over martelaren van de vrijheid en werd de christelijke kalender vervangen door een op politiek gestoelde variant. Ook werd de radicale journalist en politicus Jean-Paul Marat enkele dagen na zijn dood zelfs vergeleken met Jezus Christus.[12] Deze cultus van de rede was bedoeld als alternatief voor het christendom, maar vertoonde overmatig veel overlap met christelijke, religieuze elementen. Deze theorieën zijn dus niet nieuw, maar vormen wel de essentie van deze nieuwe vorm van interpreteren van het nationaalsocialisme.

De relatie tussen religie en politiek vormt namelijk de basis voor de legitimatie van het interpreteren van nationaalsocialisme als religie. Binnen dit verklaringsmodel zijn wederom uiteenlopende theorieën te onderscheiden. Een voorbeeld daarvan is te illustreren met historicus Richard Steigmann-Gall. Hij meent dat het nationaalsocialisme niet zozeer een politieke of seculiere religie is, maar dat er eerder sprake is van 'religieuze politiek'. Hier bedoelt hij dat het nazisme een protestantse beweging was: het nationaalsocialisme wilde namelijk de Duitse (protestantse) maatschappij verweren tegen secularisatie.[13] Steigmann-Gall deed literatuuronderzoek naar politieke religies door het bestuderen van de werken van onder anderen Michael Burleigh. Vervolgens concludeerde hij dat de theorie van politieke religie eerder de nazivorm (de hypnotische of charismatische kracht van een nieuw geloof) benadrukte dan de nazi-inhoud (de boodschap van de religie en aan wie het beroep deed).[14] Deze opvattingen schetsen een basis voor het debat, maar geven geenszins een volledig beeld daarvan. Dat probeer ik in het tweede deel van deze scriptie te realiseren.

Het interpreteren van nationaalsocialisme als religie is nog relatief nieuw en weinig onderzocht, daarom is het belangrijk deze interpretatievorm kritisch te behandelen en te evalueren.

---

[10] Burleigh, *Sacred causes,* 18.
[11] R. Moro, 'Religion and politics in the time of secularisation: The sacralisation of politics and politicisation of religion', *Totalitarian Movements and Political Religions, 6:1* (2007) 76.
[12] H. McLeod, *Religion and the People of Western Europe 1789-1989* (Oxford University Press 1997) 12.
[13] Steigmann-Gall, *The Holy Reich. Nazi conceptions of Christianity,* 38, 41.
[14] Babík, 'Nazism as a Secular Religion', 381.

De kritische beschouwing van deze nieuwe interpretatiemethode is te vinden in het tweede deel van mijn onderzoek. Door dat wat er geschreven is over nationaalsocialisme als (politieke) religie in kaart te brengen en de debatten en geschillen over het interpreteren van nationaalsocialisme in ogenschouw te nemen meen ik daar aan het einde van dit onderzoek een oordeel aan te kunnen verbinden.

In deze scriptie wordt hoofdzakelijk Engelstalige secundaire literatuur gebruikt, met enkele uitzonderingen in het Nederlands en in het Duits. Het was een bewuste keuze om voornamelijk met Engelstalige bronnen te werken: er is namelijk bijzonder veel in het Engels over geschreven en de meeste relevante literatuur is bovendien in het Engels vertaald.

Deel I

Interpretaties van het nationaalsocialisme

> 'In Nazism, we have a phenomenon which seems scarcely capable of subjection to rational analysis. Under a leader who talked in apocalyptic tones of world power or destruction and a regime founded on an utterly repulsive ideology of race-hatred, one of the most culturally and economically advanced countries in Europe planned for war, launched a world conflagration which killed around 50 million people, and perpetrated atrocities – culminating in the mechanized mass murder of millions of Jews – of a nature and scale as to defy imagination. Faced with Auschwitz, the explanatory powers of the historian seem puny indeed.'[15]

1.1 Problemen met interpretaties van het nationaalsocialisme

Sinds de opkomst van de nazibeweging in de jaren twintig van de twintigste eeuw is er al discussie over de bronnen, de aard en de gevolgen van het nationaalsocialisme.[16] Zowel Duitse als niet-Duitse historici hebben er de grootste moeite mee het eens te worden over de meest fundamentele problemen van het interpreteren van nationaalsocialisme. In dit deel zullen de historiografische benaderingen van het nationaalsocialisme voor 1990 beknopt worden behandeld.

In een poging het interpretatieprobleem te verklaren stelt Ian Kershaw dat de oorzaak hiervan ligt in de samenvloeiing van verschillende dimensies. Namelijk: een historisch-filosofische, een politiek-ideologische en een morele dimensie.[17] Deze indeling biedt een nuttig raamwerk om de problemen in kaart te brengen, maar verklaart slechts ten dele waarom het nationaalsocialisme een bijzondere rol binnen de geschiedschrijving heeft verkregen. Daarom zullen door middel van een synthese tussen hoofdzakelijk Kershaw en Caplan de verweven problemen rondom het interpreteren van nazisme worden blootgelegd.

Zo moet de invloed van grote historische ontwikkelingen worden onderkend, zoals de deling van Duitsland na de Tweede Wereldoorlog in Oost-Duitsland (Duitse Democratische Republiek) en West-Duitsland (Bondsrepubliek Duitsland). Deze deling resulteerde in radicaal van elkaar verschillende benaderingen van het naziverleden: er kwamen twee met elkaar in contrast staande politieke filosofieën op. De tegenstelling tussen een enerzijds communistische staat en anderzijds een kapitalistische staat vormde een grondslag van de gekleurdheid binnen de historische benadering van het nationaalsocialisme.[18] Door de

[15] Kershaw, *The Nazi-Dictatorship*, 5.
[16] Caplan, 'The Historiography of National Socialism', 534.
[17] Kershaw, *The Nazi-Dictatorship*, 2.

combinatie van aan de ene kant de strijd om legitimiteit tussen de twee Duitse staten en aan de andere kant de Koude Oorlog – die ook veel (politieke) invloed op de geschiedschrijving heeft uitgeoefend – is een polemiek ontstaan waarin het verschil tussen theorieën werd overdreven. Kortom, de internationale historische ontwikkelingen hebben een stempel gedrukt op de vele moeilijkheden die verbonden zijn aan het bestuderen van het nationaalsocialisme.

De binnenlandse ontwikkelingen zijn van een fijnmazigere aard en verdienen daarom meer aandacht. In de vroege jaren zestig vindt er binnen de West-Duitse historiografie een keerpunt plaats. Dit keerpunt vindt zijn oorsprong bij historicus Fritz Fischer die onderzoek deed naar de oorsprong van de Eerste Wereldoorlog. Fischer beweerde dat er niet alleen sprake was van een aanzienlijke continuïteit van het Duitse buitenlands beleid tussen 1914 en 1939, maar ook tussen Bismarck en Hitler. Verder claimde hij dat het buitenlands beleid niet voortkwam uit geopolitieke overwegingen, maar dat juist binnenlandse factoren de grootste invloed op politieke vraagstukken uitoefende.[19] Hierdoor ontstond een nieuwe wetenschappelijke visie met een nieuwe generatie historici. Zij kwamen lijnrecht tegenover de oude generatie historici te staan die de periode tussen 1933 en 1945 als een abnormaliteit beschouwde.[20] Daarin stond het verklaren van het bijzondere karakter van de Duitse geschiedenis tussen 1871 en 1945 centraal. Deze periode werd als dermate afwijkend beschouwd, dat het beter begrepen kon worden als 'eigenaardig', de *Sonderweg*. De Duitse geschiedenis zou afwijken van de West-Europese geschiedenis omdat er verschillende eigenaardigheden binnen de Duitse geschiedenis zouden zijn ingebed die hebben geleid naar de parlementaire democratie.[21] De reden dat historici voor de Fischer-controverse de oorzaken voor de *Sonderweg* buiten Duitsland zochten vindt zijn wortels volgens Lorenz in de schuldvraag.[22]

De Fischer-controverse maakte deels een eind aan het conservatieve klimaat in academisch Duitsland. Ook de invloed van de Franse *Annales* school en de Amerikaanse politieke en sociale wetenschappen gaven kleur aan nieuwe historische benaderingen in West-Duitsland. De oude garde historici bleef echter veelal vasthouden aan de ouderwetse onderzoekstradities waardoor de tegenstellingen tastbaar bleven – ook in verhouding tot de

---

[18]Kershaw, *The Nazi-Dictatorship*, 2.
[19] Caplan, 'The Historiography of National', 551.
[20] Lorenz, *De constructie van het verleden*, 158, 161.
[21] D. Blackbourn, G. Eley., *The Peculiarities of German History: Bourgeois Society and Politics in Nineteenth-Century Germany* (Oxford 1984) 39.
[22] Lorenz, *De constructie van het verleden*, 158.

aard van de controverses met betrekking tot het nazisme.[23] De impact van Fischers werk legde echter een vinger op de zere plek; het feit dat historici vlak na de Tweede Wereldoorlog de kritische historiografische reflectie op deze periode probeerden te ontwijken.[24]

Samenvattend kan worden gesteld dat het interpreteren van het nationaalsocialisme een lange geschiedenis van problemen kent, waarvan er sommige in wat meer detail zijn besproken. Omdat het nazisme heeft geleid tot een aantal van de grootste misdaden uit de menselijke geschiedenis blijkt het een haast onmogelijke taak gedegen verklaringen te kunnen geven. Het samenspel van binnen- en buitenlandse ontwikkelingen heeft duidelijk zijn sporen nagelaten binnen de historiografie en zorgde met regelmaat voor verdere problematisering van het interpreteren van het nationaalsocialisme. Zo illustreert bijvoorbeeld de Fischer-controverse dat geschiedschrijving mensenwerk is en dat de gevoelens en emoties van de historicus bewust of onbewust een grote rol kunnen spelen in de beoefening van zijn vak. Ook laten dit soort omwentelingen zien hoe Duitsland extreem veel moeite heeft (gehad) om het nazistisch verleden te plaatsen, te verwerken en te analyseren, de zogeheten *Vergangenheitsbewältigung.* Concluderend is dus te stellen dat de aard en complexiteit van het nazisme voor alle historici, zowel Duitse als niet-Duitse, moeilijk is om in een rationele analyse te bezien.

1.2 Oudere en nieuwere interpretaties van het nationaalsocialisme

De eerste interpretaties van het nationaalsocialisme waren afkomstig van zijn politieke tegenstanders, zoals de Komintern.[25] Daarnaast vinden de blijvende debatten over de relatie tussen het fascisme, het totalitarisme, het kapitalisme en de massamaatschappij hun oorsprong in het politieke klimaat in de jaren '20 en '30 van de twintigste eeuw.[26] In deze paragraaf wordt vooral stilgestaan bij de interpretatiemodellen van het nazisme als een vorm van totalitarisme en fascisme. Deze interpretatiewijzen zijn de meest gebruikte en gelezen vormen van het interpreteren van nationaalsocialisme. Zij zijn bovendien onderhevig aan een grote verscheidenheid van toepassing, zowel in invulling als verklaring, en hebben daarnaast de tand des tijds weten te doorstaan. Ook wisselden deze interpretatievormen elkaar af als de dominante theorie.

[23] Kershaw, *The Nazi-Dictatorship*, 8-9.
[24] Caplan, 'The Historiography of National Socialism', 551.
[25] Afgeleid van de Communistische Internationale, een wereldwijd samenwerkingsverbond van communistische partijen.
[26] Caplan, 'The Historiography of National Socialism', 534.

Totalitarisme

Het concept totalitarisme is vrij controversieel. Deze term kwam met name in zwang tijdens de Koude Oorlog om de aandacht te vestigen op de parallellen tussen fascistische en communistische regimes. In elk geval kan totalitarisme begrepen worden als een allesomvattend systeem van politieke heerschappij die meestal is gevestigd door ideologische manipulatie, terreur en wreedheid.[27] Het totalitarisme als interpretatiemodel voor nationaalsocialisme wordt vooral gebruikt om de essentie van het (totalitaire) nazi-systeem te kunnen karakteriseren.[28]

De wortels van dit concept zijn voor een deel te vinden in thesen over massamaatschappijen. Al verplaatste het brandpunt van de sociale dynamiek binnen het totalitarisme zich geleidelijk meer naar een begrip over de werking van macht.[29] De term totalitarisme kent vele omschrijvingen en werd zelfs als een antifascistisch scheldwoord gebruikt. Toen in 1925 Benito Mussolini aan de macht kwam in Italië werd er geprobeerd een positief zelfbeeld aan te verbinden: er werd gesproken over 'de felle totalitaire wil' van Mussolini's beweging.[30] Tegenover deze positieve notie kwam een andere vorm van totalitarisme te staan die impliceerde dat een alomvattende staat de verdeelde pluralistische democratieën zou overwinnen. In Duitsland bestonden beide noties naast elkaar, maar verkregen een net wat andere invulling.

Pas na de Tweede Wereldoorlog vond het totalitarisme zijn ingang als een volwaardig interpretatiemodel, met name gepopulariseerd door filosofe Hannah Arendt en politicoloog Carl Friedrich. Arendt deed onderzoek naar de oorsprong van totalitarisme en stelde dat er een relatie bestond tussen massabevolking en massamoord. Friedrich formuleerde in de jaren '50 de zes kenmerken van totalitaire regimes.[31] Sinds het uiteenvallen van de Sovjet-Unie richten theoretici zich voornamelijk op het Oostblok, waarin een nieuw onderscheid werd gemaakt: een verbreed begrip waar alle communistische manifestaties onder kunnen worden geschaard, en het begrip waar enkel het Stalinisme wordt bedoeld.[32]

In de jaren 1950 kreeg het totalitarisme steeds meer het dominante gezag over het interpreteren van nationaalsocialisme. De fundamentele waarde van dit interpretatiemodel

---

[27] A. Heywood, *Political Ideologies: An Introduction* (Londen, 2003) 182.
[28] Kershaw, *The Nazi-Dictatorship*, 26.
[29] Caplan, 'The Historiography of National Socialism', 543.
[30] Kershaw, *The Nazi-Dictatorship*, 23.
[31] Caplan, 'The Historiography of National Socialism', 543.
[32] Kershaw, *The Nazi-Dictatorship*, 25.

was namelijk dat er een duidelijk verschil kon worden gemaakt tussen democratie en dictatuur. Om deze reden keken politicologen en historici zoals Karl Dietrich Bracher steeds meer naar nazi-Duitsland als een totalitaire dictatuur.[33]

Het totalitarisme is veelvuldig bekritiseerd. Critici menen dat het inzetten van dit concept moet worden afgewezen, of – ietwat gematigder – dat er wel sprake is van theoretische validiteit. Maar dat het gebruik daarvan in de praktijk, als analyse-instrument, gering is. [34] Ook zou het interpreteren van nationaalsocialisme als totalitarisme een te politiek gekleurd concept zijn. Er kleven bovendien tal van conceptuele problemen aan: het gaat eerder over crisisbeheersing van regimes in overgang dan blijvende kenmerken van een regeringsvorm.[35]

Fascisme

Tegelijkertijd met de opkomst van het nationaalsocialisme ontstond de theoretische analyse van nationaalsocialisme als een vorm van fascisme.[36] Fascisme is een vorm van autoritair nationalisme dat zijn oorsprong vindt in Italië tijdens de Eerste Wereldoorlog. Hoewel de ideeën daarover zich al in de negentiende eeuw manifesteerden werden zij pas door de Eerste Wereldoorlog samengesmolten.[37] Tegenwoordig wordt met fascisme een systeem bedoeld dat de natie boven het individu stelt: er is sprake van een gemeenschap die een organisch en geestelijk verenigd geheel vormt. Bovendien is het te kenmerken als een antibeweging.[38]

Hoewel fascisme als interpretatievorm in de jaren 1920 oorspronkelijk politiektheoretisch van aard was, is het fascisme als interpretatievorm sindsdien uitgegroeid tot onderdeel van het historiografische debat – ondanks de controverses die daar aan kleefden.[39] In de jaren 1960 kwam er hernieuwde interesse voor het bestuderen van fascisme als fenomeen. Dit kwam door de uitgave van een invloedrijk werk van Ernst Nolte in 1960, wat resulteerde in het vergelijkend onderzoek naar fascisme.[40] De politieke toestand van de jaren zestig, met name de Koude Oorlog, leidde tot twee mogelijkheden van het interpreteren van fascisme. Er vond namelijk een herleving van marxistische theorieën van fascisme plaats,

---

33 Kershaw, *The Nazi-Dictatorship*, 26.
34 Ibidem, 36.
35 Ibidem, 37-38.
36 Caplan, 'The Historiography of National Socialism', 536.
37 M. Freeden, *Ideology: A Very Short Introduction* (Oxford, 2003) 172.
38 Heywood, *Political Ideologies*, 184.
39 Caplan, 'The Historiography of National Socialism', 537.
40 Kershaw, *The Nazi-Dictatorship*, 26.

afgeleid van marxistische analyses van fascisme. Terwijl tegelijkertijd niet-marxistische interpretaties van fascisme ook snel toenamen.[41]

Marxistische benaderingen van het fascisme boden een onderscheid tussen politieke en sociale overheersing van de kapitalistische heersende klasse. Dit type interpretatie geeft een fraai beeld van het discours waarin dergelijk onderzoek werd gedaan. Tot aan het turbulente jaar 1989 hebben dit soort theorieën grote invloed uitgeoefend op marxistische schrijvers in het Westen.[42] Niet-marxistisch onderzoek op basis van vergelijkend fascisme werd vanaf de jaren 1960 op drie manieren benaderd: door een fenomenologische ideeëngeschiedenis geïnspireerd op Ernst Nolte, door het gebruik van structurele modernisatietheorieën en door sociologische interpretaties van de sociale samenstelling en klasse van fascistische bewegingen en kiezers.[43] Het vergelijkend fascisme is daartegen met regelmaat betwijfeld. Enkele vooraanstaande wetenschappers stellen namelijk dat de diepgaande verschillen tussen 'fascistische' bewegingen het concept fascisme zinloos maken.[44]

Samenvattend kan worden gesteld dat zowel marxistische als niet-marxistische theorieën de nadruk legden op de vraag waarom Duitsland het meest in crisis verkeerde.[45] De complexiteit van deze vraag wordt niet alleen geïllustreerd aan de hand van de vele manieren waarop dit vraagstuk werd benaderd, maar ook door het ontbreken van een dominant antwoord op het interpreteren van nazisme.

Andere interpretatievormen

Naast de grote interpretatiemodellen als totalitarisme en fascisme bestaan er ook nog andere verklaringswijzen. De meest bekende daarvan ziet het nazisme als een uniek Duits fenomeen: de *Sonderweg*. Het nazisme kon bestaansrecht ontlenen aan de eigenaardigheden van de Duitse ontwikkelingen van de voorgaande eeuw.[46] Of de *Sonderweg*these werkelijk hout snijdt is echter omstreden. De *Sonderweg* zou een moderniseringstheorie veronderstellen: de route van industrialisatie naar een moderne parlementaire democratie. De economische, sociale en politieke ontwikkelingen van Duitsland waren echter niet typisch Duits, maar

[41] Kershaw, *The Nazi-Dictatorship*, 26-27.
[42] Ibidem, 29.
[43] Ibidem, 30.
[44] Ibidem, 34,.
[45] Caplan, 'The Historiography of National Socialism', 542.
[46] Kershaw, *The Nazi-Dictatorship*, 21.

Duitsland was eerder een meer intense versie van de norm dan een uitzondering.[47]

Afgezien van deze kritiek zijn er binnen deze interpretatievorm tal van verschillende zienswijzen ontstaan. Zo zou het unieke volledig kunnen worden toegeschreven aan Adolf Hitler. Het Hitlerisme stelt namelijk dat Hitlers ideologische en politieke bijdrage de vorm en richting van het nationaalsocialisme dicteerde.[48] Critici menen echter dat het gelijkstellen van nazisme aan Hitlerisme het begrip en verklaren van het nationaalsocialisme beperkt en verstoort.[49]

Interpretaties van het nationaalsocialisme als een vorm van fascisme, als een Duitse eigenaardigheid of als een vorm van totalitarisme hebben in de praktijk een vrij vergelijkbare rijping doorgaan. In veel gevallen is er sprake van een gemeenschappelijke oorsprong en komen er dezelfde soort premissen en conclusies in voor.[50] Al deze theorieën zijn veel gebruikt, kennen nog veel meer verschillende zijtakken en zijn alle niet volledig genoeg geslaagd in datgene dat zij poogden te doen: het in kaart brengen van de aard en de gevolgen van het nationaalsocialisme. Ook zijn deze interpretaties sterk verbonden aan een tijdgeest. De houdbaarheid van deze theorieën is daarom betwistbaar. Hoewel er steeds op een net wat andere manier wordt geprobeerd op een zo accuraat mogelijke wijze het nationaalsocialisme te interpreteren slaagt er, mijns inziens, geen een theorie in dit te kunnen verwezenlijken. De moeilijkheid van het in kaart brengen van het nazisme stelt niet enkel Duitse historici voor een onmogelijke taak, maar dit blijkt in het buitenland evenzeer het geval te zijn. De enorme materie die geschreven is over dit onderwerp geeft in elk geval aan dat het onderzoek niet stil ligt. Veel historici die zich aan het interpreteren van nationaalsocialisme hebben gewaagd attenderen de lezer er dan ook op dat het een onmogelijke taak betreft. Of dit ook daadwerkelijk het geval is moet nog worden bezien.

[47] Blackbourn, Eley, *The Peculiarities of German History*, 292.
[48] Ibidem, 22.
[49] Kershaw, *The Nazi-Dictatorship*, 45.
[50] Caplan, 'The Historiography of National Socialism', 538.

Deel II

Nationaalsocialisme als religie?

2.1 Een nieuwe manier van interpreteren

> '*Dass religionsähnliche Phänomene im Nationalsozialismus vielfältig auftauchen, ist offenkundig und bedarf kaum besonderer Nachweise.*'[51]

Aldus de Duitse politicoloog Hans Maier, die het nationaalsocialisme als een uiterst bombastische religieuze ervaring interpreteert. Hij meent dat het nazisme put uit een heel repertoire van verschillende tradities en schrijft onder andere over koren en muziek, geloftes, vlaggen, fakkels en vuurschalen. Dit was, volgens Maier, het resultaat van een mengsel van christelijke liturgieën met militaire- en volkstradities. Daarnaast behelsde deze nazicultus nog veel meer aspecten; waaronder de operadramaturgie, de oude mythologie en bovenal een verbondenheid aan tradities als nationale feestdagen – die in het teken stonden van de glorie van strijd, oorlog en heroïek.[52] Veel van deze elementen zijn feitelijk niets meer dan een vervanging van sociale functies van de kerk.[53]

Deze enscenering toont sterke gelijkenissen met de moderne (professionele) sport. Immers staat massaspektakel daarbij ook centraal; er wordt tevens gebruikgemaakt van bijvoorbeeld vlaggen, fakkels en muziek. Zo vormde de Engelse sportgekte bijvoorbeeld aan het einde van negentiende eeuw een alternatief emotioneel brandpunt voor de levens van velen die interesse in godsdienst verloren.[54] Hierdoor werd sport steeds meer een vervanging voor religie. Het idee van substitueren van religie kent derhalve een langere geschiedenis, zoals de eerder beschreven cultus van de rede en de Eerste Franse Republiek als religie ook illustreren. Bij het interpreteren van nazisme als religie komen dit soort elementen dus terug. Het is daarom noodzakelijk kort religie te bespreken.

Religie kan op veel manieren worden begrepen, maar kent universele overeenkomsten zoals het geloof in een hogere macht en zingeving. Ook is er doorgaans sprake van een claim op de waarheid. Vaak wordt religie als sociaal bindmiddel gezien; religieuzen volgen een soort leidraad gebaseerd dogma's en gedragsregels. Bovendien is religie in de meeste gevallen geïnstitutionaliseerd waardoor er een fysiek epicentrum is ontstaan. Binnen een instituut, bijvoorbeeld de kerk, geldt vaak maar niet altijd een hiërarchisch principe. Daarnaast is religie

---

[51] H. Maier, 'Der Nationalsozialismus – eine politische Religion?' (versie 17 maart 2013), http://www.hhmaier.de/download_pdfs/Nationalsozialismus_pol_Religion.pdf (20 mei 2014) 1.
[52] Maier, 'Der Nationalsozialismus', 1.
[53] McLeod, *Religion and the People of Western Europe,* 93.
[54] Ibidem, 115-116.

veelvuldig voorzien van een teleologie.[55] Als er wordt geschreven over een vervanging van religieuze aspecten dan worden dit soort elementen bedoeld.

Het interpreteren van nationaalsocialisme als religie komt voort uit het concept van politieke religie. Dit concept vindt zijn oorsprong in de 19e eeuw, maar wordt pas tijdens het interbellum een (vaker behandelde) wetenschappelijke theorie. Onder anderen in werken van de schrijver Franz Werfel (1932), theoloog Paul Schütz (1935), historica Lucie Varga (1937) en politiek filosoof Eric Voegelin (1938) werd voor het eerst gesproken over politieke religie als wetenschappelijke theorie. [56] Het was echter Voegelin die het concept politieke religie – in de vorm van het communisme, het fascisme en het nazisme – in een universele historische context onderbracht. Het heeft nog een behoorlijke tijd geduurd voordat (verder) onderzoek hiernaar echt op gang kwam.

Pas na de val van het communistische regime in de DDR in 1990 ontstond er weer aanleiding tot verdere exploratie van politieke religie. Het tot dan gesloten Oostblok werd weer toegankelijk wat leidde tot hernieuwde interesse tussen Oost en West. Er ontstond interesse om de verschillende dictaturen van de twintigste eeuw te vergelijken. Daarom werden concepten als totalitarisme en politieke religie wederom van stal gehaald. Inmiddels worden deze termen weer veel gebruikt in tal van publicaties en onderzoeksprojecten.[57] Een synthese van deze concepten kwam voor het eerst voor bij politicologen en historici als Hans Maier en Markus Huttner, zij legden hier rond de millenniumwisseling de basis voor.[58] Er werd bovendien teruggegrepen op het magnum opus van Eric Voegelin, *Die politischen Religionen* uit 1938.[59]

Voegelin schreef over *realissimum*, een transformatie van het natuurlijke naar het goddelijke. Een werkelijkheid die symboliek en concepten aan iets heiligs verbindt en zo een systeem vormt.[60] Binnen het *realissiumum* bestaat een onderscheid tussen *überweltliche Religionen* en *innerweltliche Religionen.* Met de eerste term worden religies als het christendom en het jodendom bedoeld en met de tweede term bijvoorbeeld nationalisme en

[55] Deze omschrijving is deels ontleend aan een synthese van McLeod, *Religion and the People of Western Europe* en Chadwick, *The Secularization of the European Mind in the 19th Century.*
[56] Maier, 'Der Nationalsozialismus', 4.
[57] K. Vondung, 'National Socialism as a Political Religion: Potentials and Limits of an Analytical Concept', *Totalitarian Movements and Political Religions, 6:1* (2005) 87.
[58] Vondung, 'National Socialism as a Political Religion', 87-88.
[59] E. Voegelin, *Modernity Without Restraint: The Political Religions, The New Science of Politics, and Science, Politics, and Gnosticism* (University of Missouri Press 1999).
[60] Voegelin, *Modernity Without Restraint,* 50.

socialisme. De *innerweltliche Religionen* wonnen steeds meer aan terrein dat daarvoor enkel voor meer 'traditionele' religies was gereserveerd.[61] Daarom maakte dit onderscheid het mogelijk de religieuze elementen binnen het nationaalsocialisme te classificeren.[62]

In 2003 publiceerde Richard Steigmann-Gall het boek *The Holy Reich*[63], waarin hij keek naar de religieuze overtuigingen van de nazi's. Het nazisme was volgens hem een christelijke (protestantse) beweging.[64] Hij concludeerde namelijk dat nazi-Duitsland oorlog voerde uit naam van het christendom. Er werd gestreden voor het behoud van God; de oorlog tussen goed en slecht, God tegen de duivel, de Duitser tegen de Jood.[65] Zijn werk had als consequentie dat onderzoek naar het nationaalsocialisme als een seculiere of politieke religie steeds populairder werd.[66] Dit kwam doordat hij stelde dat er twee stromen van religieus denken bestond binnen het nazisme. Enerzijds bestond er *positive christianity* (nationaalsocialisme als verenigbaar en afgeleid van variaties van het christendom) waarin de Jood symbool stond als vijand van het christendom, Duitsland en de Ariër. Anderzijds bestond er het paganisme zoals Steigmann-Gall dat begreep. Namelijk de vastberadenheid om een nieuwe religie te creëren die de individualiteit direct zou koppelen aan god, zonder inmenging van wereldlijke autoriteiten.[67] Het betreft dus een religie die niet op de Bijbel gebaseerd is.

Politicoloog Milan Babík stelt dat het (christelijk) nazisme van Steigmann-Gall niet per se tegenstrijdig is met de benadering van een seculiere religie. De reden dat Steigmann-Gall het nationaalsocialisme toch als iets religieus zag schrijft Babík toe aan zijn onwetendheid van het secularisatiedebat.[68]

Dit soort discussies hebben geleid tot de oprichting van een nieuw wetenschappelijk tijdschrift in het jaar 2000, dat sinds 2011 als *Politics, Religion & Ideology* te naam staat.[69] De aan dit tijdschrift verbonden Emilio Gentile plaveide de weg naar een nieuw spectrum van onderzoek: de sacralisatie van politiek.[70] Gentile stelt dat de sacralisatie van politiek – ook wel seculiere religie of politieke religie genoemd – overeenkomsten van verschillende

---

[61] Voegelin, *Modernity Without Restraint*, 50-51.
[62] Vondung, 'National Socialism as a Political Religion', 90.
[63] Steigmann-Gall, *The Holy Reich.*
[64] Babík, 'Nazism as a Secular Religion', 375.
[65] Steigmann-Gall, *The Holy Reich*, 261.
[66] Babík, 'Nazism as a Secular Religion', 375.
[67] Steigmann-Gall, *The Holy Reich*, 262.
[68] Ibidem, 375.
[69] Taylor & Francis Online, 'Politics, Religion & Ideology' (versie 16 juni 2014), http://www.tandfonline.com/action/aboutThisJournal?journalCode=ftmp21#.U57n-ChAfuc (16 juni 2014).
[70] Gentile, 'The Sacralisation of Politics', 18-55.

totalitaire regimes belichaamt. Dit blijkt niet enkel uit de historische realiteit van zulke bewegingen, maar ook uit de zichtbare karakteristieken, dogma's, mythen, rituelen en symbolen.[71] De sacralisatie van politiek is een proces dat zich voordoet bij een politieke beweging die een heilige status verleent aan een aardse entiteit, bijvoorbeeld een natie of ras. Vervolgens wordt daar een collectief bestaan uit opgemaakt. Dat bestaan wordt als de belangrijkste bron van waarden voor zowel het individu als de massa geacht.[72] Deze sacralisatie kon worden opgemaakt uit onder andere taal. Bijvoorbeeld door het gebruik van termen als *Volk* en *Reich.* Op deze manier wordt het interpreteren van nationaalsocialisme als (politieke) religie gebruikt door wetenschappers van Voegelin tot aan Gentile.[73]

Historicus en politicoloog Renato Moro erkende Gentiles notie van een symbiose tussen politiek, religie en moderniteit[74] en meende dat dit een compleet nieuw verschijnsel was. Er was bovendien geen vergelijking met het verleden mogelijk. Juist daarom is onderzoek naar de relatie tussen religie en politiek, volgens Moro, zo belangrijk.[75]

Moro stelt ook dat het hedendaags katholicisme een sterke verbinding met politiek heeft en dat hier ernstige interpretatieproblemen aan kleven.[76] Door politieke religie te analyseren – hiermee bedoelt hij het identificeren van sacralisatie van politiek als een product van secularisatie – ontstaat er (meer) duidelijkheid over de parallelle ontwikkeling hiervan: de politisering van religie.[77] Hij pleit daarom voor een soort interdisciplinaire methode waarin politieke en religieuze geschiedenis elkaar verder kunnen brengen.

De sterk door Voegelin geïnspireerde Micheal Burleigh heeft zich beziggehouden met de manieren waarop theorieën over politieke religie kunnen bijdragen aan het begrijpen van de totalitaire regimes van de vorige eeuw.[78] Burleigh keek vooral naar primaire bronnen ter ondersteuning van zijn these. Zo besprak hij de dagboeken van Victor Klemperer, een Duits-joodse filoloog en schrijver van dagboeken tijdens het Derde Rijk. Hierin werd bijvoorbeeld besproken of Hitler de stem van een fanatieke prediker bezat. Dit soort observaties uit

---

[71] Gentile, 'The Sacralisation of Politics', 18.
[72] Ibidem, 18-19.
[73] S. Stowers, 'The Concepts of 'Religion', 'Political Religion' and the Study of Nazism', *Journal of Contemporary History 42(1)* (Londen 2007) 16.
[74] Zie voor moderniteit vooral Callum Brown:' het grote project uit de Verlichting van het maken van de moderne wereld waarin de geest wordt geliberaliseerd. Ook worden de mensen verstedelijkt, geletterd en goed opgeleid.' C.G. Brown, *The Death of Christian Britain: Understanding Secularisation 1800-2000* (New York 2009) 32.
[75] Moro, 'Religion and politics in the time of secularisation', 76, 78.
[76] Ibidem, 71.
[77] Ibidem, 81.
[78] M. Burleigh, 'National socialism as a political religion', *Totalitarian Movements and Political Religions, 1:2,* (2000) 1.

primaire bronnen tonen, volgens Burleigh, dat de oude verklaringsmodellen niet langer werkbaar zijn. Het nationaalsocialisme werd van het politieke domein naar een religieus domein getild en kan daarom het beste als politieke religie worden geïnterpreteerd.[79]

Binnen het begrip politieke religie met betrekking tot het nationaalsocialisme wordt over het algemeen verstaan dat de organisatie en presentatie van het nationaalsocialisme vergaand overeenkomt met de organisatorische en rituele vormen van de kerk. Dit zou terugkomen in allerlei zaken: zo heerste er een strikte hiërarchie met een omnipotente *Führer*, hadden verschillende organisaties – bijvoorbeeld de SS – enorm veel weg van religieuze orden en werden er nieuwe feestdagen, festivals en ceremonies het leven in geroepen.[80] In feite werden veel christelijke praktijken simpelweg vervangen door nationaalsocialistische substituten. Zo ontstonden er geheel nieuwe ceremonies voor de doop, het huwelijk en de begrafenis en werd de zondagsdienst vervangen door *Morgenfeiern*. Al dit soort ceremonies werden van compleet nieuwe liturgieën voorzien.[81]

Dit soort syncretische elementen binnen het nationaalsocialisme beperkten zich niet alleen tot het christendom, maar ontleenden bijvoorbeeld ook veel uit voorchristelijke (Germaanse) religies en mythen. Dit werd ook opgemerkt door Peter Reicher in zijn boek *Der schöne Schein des Dritten Reiches.*[82] In dit boek analyseerde hij de schone schijn van het Derde Rijk en concludeerde hij dat *die Mythisierungen, Dekorationen und Inszenierungen* in een grote hoeveelheid van culturele en politieke gebeurtenissen was terug te zien.[83] Ook stond hij uitvoerig stil bij het gebruik en converteren van traditie. Zo sprak Reicher over *der Nazifizierung christlicher Traditionen und Glaubenselemente.*[84] Hij zag binnen de NSDAP[85] een duale structuur: het was vanaf het begin al een politieke overtuiging en strijdbeweging.[86]

Door aan de ene kant de opleving van oudere concepten en aan de andere kant toenemend onderzoek naar ideologieën wordt totalitarisme gezien als een ideologie die alleszins probeerde door te dringen in menselijke activiteit en denken. De staat reguleerde alle gebieden van het sociale en individuele leven. Bovendien ontstond er een leiderscultus,

---

79 Burleigh, 'National socialism as a political religion', 3.
80 Vondung, 'National Socialism as a Political Religion', 88.
81 Ibidem, 88.
82 P. Reichel, *Der schöne Schein des Dritten Reiches: Faszination und Gewalt des Faschismus* (München 1991).
83 Reichel, *Der schöne Schein des Dritten Reiches,* 7.
84 Ibidem, 221.
85 Nationaalsocialistische Duitse Arbeidspartij, De in 1920 opgerichte nationaalsocialistische partij van Adolf Hitler.
86 Reichel, *Der schöne Schein des Dritten Reiches,* 208.

terreur, fysiek geweld en een mythe over wedergeboorte. Daarnaast ontstond er in het Derde Rijk tevens een raciale mythe die leidde tot een demonisering van Joden.[87] Deze elementen zijn volgens politicoloog Anthony Gregor ook van belang bij het interpreteren van nationaalsocialisme als religie.

Het in 2012 gepubliceerde boek *Totalitarianism and Political Religion: An Intellectual Histor*y van Gregor zoekt nog veel meer dan anderen naar de geschiedenis en vorming van het nazisme.[88] Hij bekijkt het nationaalsocialisme bijvoorbeeld ook vanuit de opvatting dat ras religieus omlijnd werd. Gregor concludeert dat Hitler in ideologische zin zwaar leunde op Alfred Rosenberg (1893-1946), de vader van de ideologie van het Derde Rijk en de *chief theoretician of the NSDAP*.[89] Hij creëerde een geloofssysteem dat uiteindelijk de essentie van het nationaalsocialisme zou behelzen.[90]

Volgens Rosenberg was religie de uiting van de 'raciale ziel'. Hij meende dat de twintigste eeuw in het teken stond van een nieuw christendom, een nieuw Germaans geloof, waarin religieuze en publieke politiek zou worden verenigd in de vorm van een nieuwe en meer relevante (politieke) mythe.[91] Gregor sluit af met de constatering dat evenals het marxisme het nationaalsocialisme is geboren uit de religieuze debatten van de negentiende eeuw. Het nazisme is zich echter in tegenstelling tot het marxisme altijd bewust gebleven van datgene wat het zocht: controle over de religieuze gevoelens die gehoorzaamheid en opoffering inspireerden. Daarom slaagde het nationaalsocialisme zo goed in het presenteren van 'de waarheid' en het mobiliseren van de massa's.[92]

De ideologische invloed van Rosenberg moet onderkend worden om nazisme als religie te kunnen interpreteren. Het is daarom belangrijk het begrip ideologie verder toe te lichten. Volgens historicus en politicoloog Jacques Semelin kan ideologie het beste worden begrepen als een discours op basis van zowel rationele en irrationele argumenten die zijn gestructureerd in tegenstelling tot 'de ander'. Deze discoursen, waarin mythen en realiteit met elkaar verweven zijn, kunnen vervolgens dienen als een springplank naar waanzin.[93] Het zijn dan ook dit soort (pseudo)wetenschappelijke elementen van het nationaalsocialisme die hebben geleid tot ontkerstening en bloedbaden die uiteindelijk resulteerden in een door de staat gesteunde massamoord. Hierbinnen ontstond, niet slechts bij Hitler, een onderbewuste

[87] Freeden, *Ideology: A Very Short Introduction*, 90-91.
[88] A. Gregor, *Totalitarianism and Political Religion: An Intellectual History* (Stanford University Press 2012).
[89] Gregor, *Totalitarianism and Political Religion,* 200.
[90] Ibidem, 207.
[91] Ibidem, 209.
[92] Ibidem, 225.
[93] Semelin, J., *Purify and Destroy: The Political Uses of Massacre and Genocide* (New York 2007) 22.

schakeling tussen verlossende profeet en priester.[94]

Micheal Burleigh zag eveneens dat de fundamentele structuur van de 'geloofsbelijdenis' van de nazi's *de facto* lag in het verhaal van lijden en verlossing, een sentimentele reis van ellende tot heerlijkheid en van verdeling naar mystieke eenheid.[95] Dit verhaal van lijden en verlossen is niet nieuw. In de 19^e^ eeuw waren er tal van nationalistische, vaak charismatische leiders die zich als Messias presenteerden. Politiek leider Abraham Kuyper (1837-1920) sprak bijvoorbeeld regelmatig met militaire termen om de politieke strijd te beschrijven. Politiserende dominees als Kuyper en Domela Nieuwenhuis (1846-1919), werden vaak profeet, Mozes of Messias genoemd. Dit gold ook voor politici in Duitsland zoals bij Ferdinand Lassalle (1825-1864). Politieke ontmoetingen leken steeds sterker op religieuze bijeenkomsten.[96] Er is dus sprake van continuïteit binnen deze vorm van leiderschap.

In de volgende paragraaf volgt een meer analytische beschouwing van het interpreteren van nationaalsocialisme. Hier zal worden gekeken of deze interpretatievorm een meer houdbaar karakter kan bieden.

2.2 Toetsing en beschouwing

Het interpreteren van nationaalsocialisme als religie staat in een lange lijn van onderzoek naar dit fenomeen. Is het echter behulpzaam om een dergelijk onderzoeksmodel toe te passen op het nationaalsocialisme? Critici van het concept politieke religie menen namelijk dat het religieuze aspect binnen het nationaalsocialisme slechts instrumenteel van aard was.[97] Het waren immers Hitler en zijn propagandisten, waaronder de minister van propaganda in nazi-Duitsland, Joseph Goebbels, die bewust een cultus rond de *Führer* creëerden. Hitler wilde zelfs persoonlijk inspraak hebben in de vorming van nationaalsocialistische festiviteiten.[98] Ook werden moderne vormen van propaganda in de vorm van film, posters en gedrukte folders op de bevolking losgelaten.[99] Burleigh concludeert dat de nazi's hoofdzakelijk waren

[94] Burleigh, *Sacred causes,* 228.
[95] Ibidem, 105.
[96] H. Te Velde, *Stijlen van leiderschap. Personen en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002) 61.
[97] Vondung, 'National Socialism as a Political Religion', 88.
[98] Burleigh, *Sacred causes,* 111.
[99] Ibidem, 130.

geïnteresseerd in een kunstmatige heropleving van religie vanwege de waarde die het toevoegde aan propaganda; het had op zichzelf geen intrinsieke waarde.[100]

Vondung stelt echter dat geloof een centraal en vaak gebruikt begrip binnen het discours van de nationaalsocialisten was. Hitler sprak herhaaldelijk over zijn geloof in Duitsland en het Duitse volk en over het belang van dit geloof. De nationaalsocialisten verlangden dan ook van alle Duitsers, en met name van partijleden, eenheid in dit geloof.[101] De nazistische festivals en ceremonies waren niet enkel machtsdemonstraties en een glorificatie van Hitler, zijn partij en zijn regime, maar voorzagen ook in rituelen voor bekentenissen van geloof.[102] Gentile meent dat propaganda niets meer dan een onderdeel van een totalitair regime omvat. Daarom is propaganda dus onderdeel van een politieke religie.[103] Ook is de notie die Moro in dit verband postuleert interessant: propaganda en religie kennen een verbondenheid. Katholieke verenigingen hebben bijvoorbeeld ook propaganda gebruikt. Dit kwam voort uit een reactie van de kerk op politieke religies. De geestelijkheid moest zich wijden aan een 'nieuw orde' waarin de katholieke kerk als een alomvattende organisatie gold.[104] Kortom, zelfs binnen het 'luttele' aspect van propaganda als onderdeel van het concept politieke religie heerst een bijzondere ambivalentie. Propaganda maakt deel uit van politieke religie, maar vertoont daarin hoofdzakelijk een secundaire, instrumentale rol. Het is om deze reden dat ik propaganda niet verder beschouw, maar mij liever concentreer op een ander punt: het interpreteren van nationaalsocialisme als religie.

Kleven er namelijk geen problemen aan het gebruik van religie? Als er immers wordt gesproken over nationaalsocialisme als politieke religie dan wordt er meestal met de christelijke religie vergeleken. Hierdoor lijkt het zo dat de nazistische politieke religie een (perverse) variant van de christelijke religie omvat, ondanks het fundamentele verschil in structurele, formele en symbolische gelijkenissen.[105] Klaus Vondung verdedigt de term religie door te stellen dat juist zulke gelijkenissen de religieuze interpretatie rechtvaardigen. Zolang er geen passender concept bestaat hebben we dit model nodig om de betekenis en functie van deze gelijkenissen en de existentiële kern van dit moderne fenomeen aan te wijzen.[106]

Veel, zo niet alle, problemen die zich voordoen met het interpreteren van nationaalsocialisme als religie zijn te wijten aan het concept religie. Er heerst te veel

---

[100] Burleigh, *Sacred causes*, 238.
[101] Vondung, 'National Socialism as a Political Religion', 89.
[102] Ibidem, 89.
[103] Gentile, 'The Sacralisation of Politics', 20.
[104] Moro, 'Religion and politics in the time of secularisation', 80.
[105] Vondung, 'National Socialism as a Political Religion', 94.
[106] Ibidem, 94.

onduidelijkheid waarmee moet worden vergeleken en wat religie dan precies zou moeten inhouden. Er is geen heldere definitie over wat bedoeld wordt met religie en er bestaat met betrekking tot behandeling van dit onderwerp geen expliciete theorievorming van religie. Wetenschappelijke onderzoeken kennen bovendien een scala aan diverse onderontwikkelde, impliciete en vaak tegenstrijdige opvattingen over religie. Deze variëren van een volksgeloof tot enkele meer moderne theorieën van religie.[107] Daarom lijkt het mij noodzakelijk om het concept religie, als een abstract begrip voor wetenschappelijk onderzoek, af te bakenen en te herdefiniëren ofwel een geheel nieuw concept te introduceren.

Het interpreteren van nationaalsocialisme als religie wordt door verschillende auteurs vanuit het oogpunt van secularisatie verwezenlijkt. Zoals Renato Moro al eerder bepleitte moeten we naar politieke religies kijken als een product van secularisatie. Secularisatie heeft een breed scala aan betekenissen. Hieronder valt bijvoorbeeld het proces waarbij het maatschappelijk leven zich steeds meer gescheiden ontvouwt van de kerk en het geloof, het proces van het scheiden van kerk en staat of het proces van het afstand nemen van dogma's.[108] In ieder geval is secularisatie te begrijpen als een maatschappelijk proces en een theoretische constructie die ten dienste staat van historici op het terrein van sociale- en ideeëngeschiedenis. Hierdoor kan, volgens Babík, de complexe relatie tussen het moderne historisch bewustzijn en de joods-christelijke of het Bijbelse historisch bewustzijn beter begrepen worden.[109]

Er zullen kort nog enkele invloedrijke opvattingen worden besproken. Sociaalhistoricus Hugh McLeod meende bijvoorbeeld dat secularisatie al in 1914 voltooid was: het christendom was op alle belangrijke terreinen van het leven niet langer relevant.[110] Sociaal- en cultuurhistoricus Callum Brown zocht de oorzaken van secularisatie dichterbij en stelde dat juist de jaren 1960 cruciaal waren, immers verdween dankzij de culturele revolutie het 'discursieve christendom'. [111] Hiermee bedoelt Brown de algemeen gedeelde cultuur die bepaalt hoe de samenleving werkt. [112] Ideeënhistoricus Owen Chadwick kwam op zijn beurt tot een weer andere conclusie. Namelijk dat er niet zozeer sprake is van secularisatie of het verdwijnen van geloof, maar veeleer een vormverandering van het geloof.[113] Binnen het secularisatiedebat is tegenwoordig in ieder geval geaccepteerd dat de klassieke secularisatiethese, religie als verdwijnend fenomeen, achterhaald is. In het licht van deze

[107] Stowers, 'The Concepts of 'Religion', 'Political Religion' and the Study of Nazism', 12.
[108] Babík, 'Nazism as a Secular Religion', 383, 384.
[109] Ibidem, 384.
[110] McLeod, *Religion and the People of Western Europe,* 116, 117.
[111] Brown, *The Death of Christian Britain,* 1-2.
[112] Ibidem, 12.
[113] Chadwick, *The Secularization of the European Mind in the 19th Century,* 7, 14, 17.

ontwikkeling is het vermeende natuurlijke proces van het scheiden van politiek en religie dus betwistbaar als iets moderns. Religiewetenschapper Stanley Stowers suggereert dan ook dat het nationaalsocialisme hoofdzakelijk door politieke tegenstanders van het regime als religie werd gekarakteriseerd.[114] Volgens hen waren degenen die politieke religie beoefenden vaak te kenmerken als opportunistisch; het ging om bedrog. Bovendien, zo citeert Stowers historicus Philippe Burrin, werd religie gebruikt als instrument door de heersende macht.[115]

Het nationaalsocialisme kan ook als een *ersatzreligion* worden beschouwd. Stowers grijpt hierbij terug op Hitlers formulering van een *Weltanschauung*, of wereldbeeld. Hierin ontleende hij elementen aan religie omdat hij geloofde dat het een vervanging voor religie zou moeten zijn, in zowel pragmatische als heilige zin.[116] Ook de pogingen van nazileiders als Heinrich Himmler en Rosenberg om religie te vervangen met voorchristelijke Noordse mythen maakt de interpretatie van een substituut voor religie aannemelijker.[117] Volgens Babik gaf Steigmann-Gall hier de eerste aanleiding voor. Steigmann-Gall beweerde namelijk dat de benadering van het nationaalsocialisme als politieke religie zich op veel manieren manifesteerde in de culturele wending binnen de sociale wetenschappen. Door deze ontwikkeling werd ook steeds meer gekeken naar culturele aspecten en instituten. Er werden steeds meer verbanden gezien tussen de vorm en de functie van het nationaalsocialisme en het christendom. Door zich daar op te baseren kan er dan worden gesproken over het nazisme als een *ersatzreligion*.[118] Hierdoor verkrijgt het nazisme meer de vorm van een alternatieve religie. Bovendien bestaat er door deze interpretatie minder spiegeling aan het christendom. Hierdoor worden wegen geopend om het concept religie daadwerkelijk te herdefiniëren voor onderzoek naar nationaalsocialisme.

Het nationaalsocialisme kan niet alleen als religie, maar ook als een wetenschap of ideologie worden gezien of als een karikatuur daarvan.[119] Het nazisme was namelijk geen authentieke wetenschap of ideologie, maar eerder een parodie daarop. Sterker nog, het interpreteren van nationaalsocialisme als religie leidt doorgaans tot een karikaturaal beeld van zowel het nazisme en religie. Hierdoor is het mijns inziens niet mogelijk de aard van het nazisme voldoende te kunnen karakteriseren.

Samengevat kan worden gesteld dat het interpreteren van nationaalsocialisme als religie

---

[114] Stowers, ‘The Concepts of ‘Religion’, ‘Political Religion’ and the Study of Nazism’, 10.
[115] Ibidem, 10, 11.
[116] Ibidem, 11.
[117] Babík, ‘Nazism as a Secular Religion’, 380.
[118] Ibidem, 381.
[119] Ibidem, 378.

een aantal (nieuwe) voordelen oplevert. Dankzij Voegelins onderscheid tussen *innerweltliche* en *überweltliche Religionen* zijn er tal van religieuze elementen binnen het nazisme te classificeren. Geloof kwam veel voor in het nazistische discours: er is sprake van een religieus domein. Daarnaast sluit ik mij bij Reicher aan door te stellen dat de NSDAP inderdaad zowel een politieke overtuiging als een strijdbeweging was. Hier is ook de sacralisatie van politiek goed mee te verzoenen. Deze sacralisatie verklaart immers hoe 'gewone' Duitsers de nationaalsocialistische 'waarheid' aanvaardden. Ook biedt het een verklaring voor massamoord en massamobilisatie. Door gebruik te maken van religieuze elementen kon het nationaalsocialisme gehoorzaamheid en opoffering opeisen. Dit gebeurde niet enkel in Duitsland, kamikazepiloten[120] zijn mijns inziens op eenzelfde wijze geïndoctrineerd. Hoewel deze interpretatie nieuwe kennis en inzichten biedt, meen ik dat er het meeste te halen is bij de interpretatie van een *ersatzreligion.* Zo kan bijvoorbeeld worden verklaard dat een religieus nazisme een vervanging van de sociale functies van de kerk realiseerde. Daarnaast wordt hier minder sterk naar het christendom gekeken en biedt dus ruimte om andere syncretische, heidense invloeden te onderzoeken.

Het nationaalsocialisme werd naar een religieus domein getild. Dit domein is mijns inziens niet alomvattend; er waren nog altijd tal van andere (politieke) invloeden aanwezig. Ook lijkt het religieuze vaak sterk een instrumenteel doel te bewerkstelligen. Omdat de sacralisatie van politiek door verschillende wetenschappers hoofdzakelijk uit taal wordt opgemaakt ligt hier een gevaar. Werden termen als *Volch* en *Reich* niet expres gebruikt? Immers geldt (religieuze) propaganda als een van de voornaamste redenen tot massamobilisatie. Er is tevens een sterke continuïteit aanwezig met het 19[e] eeuwse nationalisme, zoals enkele politiserende dominees en tal van turbulente conflicten in Europa illustreren. De sterke verwevenheid van deze interpretatie met concepten als religie, ideologie en secularisatie maken het onderzoek bovendien niet gemakkelijker. Deze termen op zich beslaan al een bibliotheek vol geschreven materiaal. De aanwezigheid van syncretische, heidense elementen binnen het nationaalsocialisme maakt het tot slot erg moeilijk eenduidigheid te creëren over religie, en hoe dat werd vormgegeven binnen het nazisme.

Het interpretatiemodel dat nationaalsocialisme als religie analyseert heeft desondanks nieuwe mogelijkheden tot het kunnen begrijpen van het nazisme gecreëerd. Er kan bovendien wel deels worden verklaard hoe het nazisme functioneerde in het Derde Rijk, of meer toepasselijk: het Heilige Rijk. Zo heeft dit concept licht laten schijnen op de manier waarop

[120] Japanse zelfmoordeenheden tijdens de Tweede Wereldoorlog.

het nationaalsocialisme religiositeit in de vorm van cohesie en volgzaamheid heeft weten te exploiteren en verschillende religieuze aspecten simpelweg overnam of uitsloot. Hoewel de beschouwing van nazisme als religie nieuwe kennis en inzichten zijn voortgekomen ben ik van mening dat dit in geringe mate een bruikbaar analyse-instrument kan zijn. Zeker in de zin van een *ersatzreligion* aangezien hier de christelijke identificatie met de term religie veel minder sterk aanwezig is. Aan de andere kant slaagt dit onderzoeksmodel er evengoed niet of onvoldoende in de aard van het nazisme te karakteriseren en doet hierdoor geen recht aan de eigenaardigheden en unieke kenmerken van het nationaalsocialisme.

Ik meen dat de toekomst ligt in een toename van interdisciplinair onderzoek. Niet langer moet nationaalsocialisme (enkel) worden gevat in een onderzoeks- of interpretatiemodel. Een dergelijk interpretatiemodel zoekt alleen verklaringen binnen het gestelde limiet van een model. Juist door samen te werken binnen allerlei wetenschapsgebieden is het nazisme het beste te verklaren. Denk hierbij aan bijvoorbeeld geschiedenis, godsdienstwetenschap, politicologie, filosofie en bovenal genocidestudies.

Conclusie

De problemen die zich uiten bij het benaderen van het nationaalsocialisme maken het noodzakelijk om een poging te wagen de gebruikte interpretatievormen van het nazisme in kaart te brengen en te beoordelen. Door eerst te kijken naar de problemen van het interpreteren van het nazisme, vervolgens te kijken naar de verschillende interpretatievormen die ingang hebben gevonden binnen het wetenschappelijke debat en uiteindelijk daar een kritisch oordeel over te vellen kan ik een aantal conclusies trekken.

Zoals in het eerste deel is geconcludeerd kent het interpreteren van nationaalsocialisme een lange geschiedenis van problemen. Zowel Duitse als niet-Duitse factoren hebben enerzijds bijgedragen aan het verklaren van nationaalsocialisme. Anderzijds is het onderzoek daarnaar en de verbonden historiografie nog moeilijker geworden. Daarnaast is gebleken dat de aard en complexiteit van het nazisme voor elke historicus zeer lastig rationeel en analytisch te onderzoeken is.

Het nazisme is op tal van manieren geïnterpreteerd, waarbij in het eerste deel van dit onderzoek een grotere nadruk lag op het interpreteren in fascistische en totalitaire zin. Door analyse van deze methoden blijkt dat deze interpretatievormen een soortgelijk groeiproces hebben doorgaan. In de meeste gevallen werd daarin een gemeenschappelijke oorsprong gevonden en kwamen er bovendien dezelfde soort premissen en conclusies in voor. Binnen deze interpretaties zijn tal van vertakkingen ontstaan die mijns inziens niet volledig genoeg slaagden in hun doelstelling: het in kaart brengen van de aard en de gevolgen van het nationaalsocialisme. Aangezien de meeste onderzoeken geschreven zijn tijdens de Koude Oorlog passen deze interpretaties in een soort paradigma. De houdbaarheid van interpretaties van het nationaalsocialisme als een vorm van fascisme of totalitarisme zijn daarom discutabel.

In het tweede deel werd gekeken naar het interpreteren van nazisme als religie. Deze interpretatievorm is pas vrij recent onderdeel is geworden van de historiografie van het nationaalsocialisme. Desondanks hebben veel wetenschappers zich al aan dit onderwerp gewaagd. Er bestaan enkele positieve punten bij deze nieuwe vorm van interpreteren. Zo zijn er nieuwe inzichten en kennis in het begrijpen van nationaalsocialisme uit voortgekomen. Er kan nu makkelijker worden verklaard hoe het nazisme functioneerde in het Derde Rijk. Ook kan worden verklaard hoe de massa werd gemobiliseerd en waarom geloof zoveel terugkwam binnen het nazistische discours. De evidentie van sacralisatie van politiek en de politisering van religie komt ook sterk naar voren binnen deze interpretatie.

Een van de grootste bezwaren van deze interpretatie, de te sterke spiegeling met de

christelijke religie, kan worden opgelost door het nationaalsocialisme als *ersatzreligion* te zien. Echter leidt deze zienswijze evengoed tot een karikatuur van nazisme en religie. De hoedanigheid van het nationaalsocialisme wordt onvoldoende verklaard. Hierdoor doet deze interpretatie gering recht aan de eigenaardigheden en unieke kenmerken van het nationaalsocialisme. Bovendien zijn er aan de concepten religie, ideologie en secularisatie, en in mindere mate *ersatzreligion*, enkele valkuilen verbonden. Zo zijn deze concepten in academische kringen zeer omstreden. Ook het vergelijkende element – de christelijke religie – biedt meer problemen dan oplossingen. Bovendien zijn theorieën die zich baseren op secularisatiethesen net zo vaak achterhaald als hun fundering.

Het nationaalsocialisme is op uiteenlopende wijzen geïnterpreteerd. Na analyse van de historiografie van het nazisme als religie bleek dat hoewel er in grote lijnen dezelfde interpretatie werd gebruikt, de conclusies zeer verschillend zijn. Het nationaalsocialisme werd als christelijk gezien, als niet-christelijk en zelfs als antichristelijk. Er zijn echter manieren om de houd- en werkbaarheid van dit interpretatiemodel te kunnen vergroten. Concepten als religie, ideologie en secularisatie dienen beter te worden omlijnd, of misschien zelfs een alleszins nieuw daarvan afgeleid concept te introduceren. Bijvoorbeeld door binnen het onderzoek naar nationaalsocialisme eenduidig met zulke concepten om te gaan. Zo kan het karikaturale neveneffect van deze onderzoeksmethode worden uitgesloten. Bovendien moet de nadruk meer komen te liggen op het verklaren van nationaalsocialisme als een alternatieve religie om zo minder verbondenheid aan het christendom te realiseren. Hierdoor biedt het nationaalsocialisme als religie, naast het verklaren van voorheen weinig belichte componenten van deze ideologie, alsnog (geringe) mogelijkheden als analyse-instrument. Er kan namelijk inzicht worden geboden in het reilen en zeilen van de praktijk van deze ideologie.

De mogelijke verbeteringen die ik heb aangedragen leiden niet tot begrip van de essentie en de aard van het nationaalsocialisme. Dit wordt namelijk onvoldoende gevat in alle behandelde interpretatievormen. Ja, er worden nieuwe inzichten en aanvullingen gegeven, maar het nazisme blijft een enigma. Het nazisme is op veel verschillende manieren geïnterpreteerd en is in bijna elk geval sterk verbonden aan een tijdgeest. Totalitaire en fascistische interpretaties vierden hoogtij ten tijde van de Koude Oorlog en de religieuze interpretatie kwam op na de val van de Muur en het uiteenvallen van het Oostblok. Ik meen dat er in wetenschappelijk onderzoek moet worden geprobeerd dergelijke ‘externe’ invloeden zo min mogelijk een rol toe te schrijven. Ik pleit liever voor een interdisciplinaire samenwerking.

Ik geloof dat het niet zinvol is om slechts (selectieve) delen van dit onderwerp te

onderzoeken door het gebruik van een interpretatiemodel. Door juist een holistische benadering te verwezenlijken ontstaat er een geheel nieuw onderzoekveld met ruimte voor interdisciplinariteit. Het nationaalsocialisme kan niet enkel worden verklaard door fascisme, totalitarisme of religie. Het gaat om het begrijpen van de relaties tussen onderdelen die inzicht verschaffen over het geheel.

Door disciplinair samen te werken kunnen onderzoekers uit verschillende wetenschappen samen de verschillende aspecten van het nazisme brengen naar een geheel. Hiermee kan het nationaalsocialisme mogelijk beter en completer worden verklaard. Met name op het gebied van politicologie, genocidestudies en religiewetenschappen kan ontzettend veel worden geput. Het in kaart brengen van het nationaalsocialisme vormt een opgave voor Duitse en niet-Duitse wetenschappers als een collectief. Door samenwerking ontstaat er een milieu waarin verschillende wetenschappelijke disciplines elkaar kunnen aanvullen, maar ook uitdagen tot een bijvoorbeeld betere terminologie. Hierdoor kan een referentiekader worden opgesteld waarin een nieuwe, mogelijk gesynthetiseerde wetenschappelijke studie naar het nazisme kan worden geconstrueerd. Er is om die reden nog alle ruimte voor verder (interdisciplinair) onderzoek naar het nationaalsocialisme.

Literatuurlijst

Artikelen

Babík, M., ‘Nazism as a Secular Religion’, *History and Theory 45* (2006) 375-396.

Burleigh, M., ‘National socialism as a political religion’, *Totalitarian Movements and Political Religions, 1:2,* (2000) 1-26.

Caplan, J., ‘The Historiography of National Socialism’, in Michael Bentley (ed*.), Companion to Historiography* (Londen 1997) 534-579.

Gentile, E., ‘The Sacralisation of Politics: Definitions, Interpretations and Reflections on the Question of Secular Religion and Totalitarianism’, *Totalitarian Movements and Political Religions 1:1* (Londen 2000) 18-55.

Moro, R., ‘Religion and politics in the time of secularisation: The sacralisation of politics and politicisation of religion’, *Totalitarian Movements and Political Religions, 6:1* (2007) 71-86.

Stowers, S., ‘The Concepts of ‘Religion’, ‘Political Religion’ and the Study of Nazism’, *Journal of Contemporary History 42(1)* (Londen 2007) 9-42.

Vondung, K., ‘National Socialism as a Political Religion: Potentials and Limits of an Analytical Concept’, *Totalitarian Movements and Political Religions, 6:1* (2005) 87-95.

Boeken

Blackbourn, D., Eley, G., *The Peculiarities of German History: Bourgeois Society and Politics in Nineteenth-Century Germany* (Oxford 1984).

Brown, C.G., *The Death of Christian Britain: Understanding Secularisation 1800-2000* (New York 2009).

Burleigh, M., *Sacred causes: the clash of religion and politics, from the Great War to the War*

on Terror (Londen 2007).

Chadwick, *O., The Secularization of the European Mind in the 19th Century* (Cambridge University Press 1975).

Freeden, M., *Ideology: A Very Short Introduction* (Oxford 2003).

Gregor, A., *Totalitarianism and Political Religion: An Intellectual History* (Stanford University Press 2012).

Heywood, A., *Political Ideologies: An Introduction* (Londen 2003).

Huxley, A., *Proper Studies* (Londen 1939).

Kershaw, I., *The Nazi-Dictatorship. Problems and Perspectives of Interpretation* (Londen 2000).

Lorenz, C., *De constructie van het verleden* (Amsterdam 2008).

McLeod, H., *Religion and the People of Western Europe 1789-1989* (Oxford University Press 1997).

Reichel, P., *Der schöne Schein des Dritten Reiches: Faszination und Gewalt des Faschismus* (München 1991).

Semelin, J., *Purify and Destroy: The Political Uses of Massacre and Genocide* (New York 2007).

Steigmann-Gall, R., *The Holy Reich. Nazi conceptions of Christianity, 1919-1945* (Cambridge 2003).

Te Velde, H., *Stijlen van leiderschap. Personen en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002).

Voegelin, E., *Modernity Without Restraint: The Political Religions, The New Science of Politics, and Science, Politics, and Gnosticism* (University of Missouri Press 1999).

Websites

Documentatiecentrum nationaalsocialisme Keulen, ‘Der Staatsapparat’ (versie 19 mei 2014), http://www.museenkoeln.de/ns-dokumentationszentrum/default.aspx?s=383#!prettyPhoto[13992]/0/ (19 mei 2014).

Maier, H., ‘Der Nationalsozialismus – eine politische Religion?’ (versie 17 maart 2013), http://www.hhmaier.de/download_pdfs/Nationalsozialismus_pol_Religion.pdf (20 mei 2014).

Taylor & Francis Online, ‘Politics, Religion & Ideology’ (versie 16 juni 2014), http://www.tandfonline.com/action/aboutThisJournal?journalCode=ftmp21#.U57n-ChAfuc (16 juni 2014).